

УДК 821.161.2–32«18/19»

*Ірина Нечиталюк***ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ОБРАЗ ОДЕСИ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Образ Одеси на початку ХХ ст. оприсутнюється не тільки у літературних творах чи на кіно- та фотоплівці, а й на шпальтах періодичних видань. Активний розвиток у цей час публіцистики віддзеркалює всі сфери життя міста. Особливу роль відіграє Одеса у становленні української публіцистики, тут жили та працювали І. Липа, А. Маркевич, А. Ніковський, Є. Чикаленко та інші.

Ключові слова: публіцистика, літературний образ міста.

Образ Одессы в начале ХХ ст. находит свое воплощение не только в литературных произведениях или на кино- и фотопленке, но и в колонках периодических изданий. Активное развитие публицистики отражает все сферы жизни города. Особенную роль играет Одесса в становлении украинской публицистики, здесь жили и работали И. Липа, А. Маркевич, А. Никовский, Е. Чикаленко и другие.

Ключевые слова: публицистика, литературный образ города.

The image of Odessa in the early 20th century can be found not only in the literary works or in the movies and films, but also on the pages of periodicals. The active development of journalism at this time reflects all areas of life of the city. The analysis of the direct description of the city leads to the conclusion that subtle blend of business and entertainment was characteristic of the city, it means that the Odessans regardless of nationality, were able to combine leisure and work skillfully that gave Odessa a unique flair.

Key words: publicism, literary character of city.

Першими творцями одеського міфу стали всесвітньо відомі письменники Олександр Пушкін та Адам Міцкевич. Останній з жалем і сумом констатує, що в Одесі не зміг стати «своїм»:

*... Що ж, місто це покину: швидше б зникли
З очей жильці, що серцем не привикли
До мене. Сліз чи смутку не бажаю
Завдати їм, коли я від'їжджаю.
Як по луці, що райдугою грає,
Пушинка із кульбаби пролітає,
Що здмхнута із в'ялої стеблини,
І десь троянду по дорозі стріне,
Захоче біля неї відпочити,
Та вітер знов жене її сердитий, —
Так я наймення й постать невідому
Носив по вулицях у місті цьому.*

*Рої красунь люб'язно і ласкаво
Мене стрічали: зайда! як цікаво!
Метеликом милується хлопчина.
Зловив — і випустив: хай далі лине!* [1, 44].

У різні часи Одесу відвідували та певний час мешкали тут Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Олександр Купрін, Шолом-Алейхем, Іван Вазов та інші. І хоч Одеса поставала об'єктом художнього зображення, письменників-одеситів було мало (М. Ю. Змівенко, Л. Н. Самсонов, П. І. Ніщинський та ін.), а їхня творчість залишилася на периферії літератури.

У другій половині XIX століття файли літературного осмислення міста поповнились творами Я. П. Полонського «Дешево місто», циклом віршів Лесі Українки «Подорож до моря», повістями Івана Нечуча-Левицького «Над Чорним морем», «Навіженна».

Мистецький простір Одеси кінця XIX — початку XX століття був сповнений подіями світового масштабу. Тут були засновані й успішно творили постійні театри (Міський, Російський, театр Сибіряковського та інші), на сценах яких виступали Маттіа Баттістіні, Сара Бернар, Елеонора Дузе, Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька, Віра Коміссаржевська, Панас Саксаганський та інші зірки світового театрального мистецтва, існувало й декілька театральних шкіл. Художнє життя міста було зосереджене навколо «Одеського товариства красивих мистецтв», діяло Художнє училище з живописними, скульптурними і архітектурним відділеннями. Одеса — один з перших центрів розвитку кіномистецтва як в Україні, так і у світі.

Початок XX століття став справжнім розквітом «олітературнення» міста. Тут народилася ціла плеяда талановитих письменників: Валентин Катаєв, Ілля Ільф та Євген Петров, Ісаак Бабель, Костянтин Паустовський, Едуард Багрицький, Юрій Олеша, Ганна Ахматова, Юрій Липа. У 1901 році саме в Одесі розпочав свою мистецьку діяльність Корній Чуковський.

Від початку виникнення одеська періодика зазнала бурхливого розвитку. Так, масовокомунікаційні потреби Одеси в 50–60-ті роки намагалася задовольнити одна газета «Одесский вестник», а вже на початку XX століття у місті видавалося близько 600 газет і журналів. Одеська періодика кінця XIX — початку XX століття охоплювала всі сфери життя міста, як соціального, так і культурного: «З'явившись на межі двох епох, вона поєднала в собі ґрунтовність та поміркованість

імперської преси з рисами, привнесеними епохою революційних змагань, — політичним забарвленням та полемічним пафосом. Політизованість була домінантою тогочасної одеської періодики: більшість часописів або офіційно представляла інтереси певної партії, або займала чітко визначену політичну позицію. Соціально-політичні зрушення цієї доби сприяли відродженню національного руху, що знайшло своє відображення на шпальтах тогочасних видань. Після скасування цензури національна ідея стала рушійною силою в процесі формування багатомовної преси» [8, 103].

Одеська періодика на початку 1880-х років поповнилася респектабельним виданням нового типу «Одесские новости», особливістю якого було широке залучення кращих літературних сил, а наявність власних кореспондентів за кордоном надавала газеті загальноімперської популярності. Одним з дописувачів періодичного видання був професор Новоросійського університету, історик, публіцист, письменник, член багатьох товариств, зокрема Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, — Арсеній Іванович Маркевич.

Серед матеріалів, які друкував Арсеній Маркевич на сторінках «Одесских новостей», помітний резонанс мали матеріали краєзнавчого характеру з історії Півдня України та Одеси, статті про культурне життя міста. Найбільш ґрунтовною є його стаття «Одеса в народній поезії», в якій дослідник не тільки опублікував багато українських пісень зі згадками про Одесу, а й проаналізував одеський фольклор. Арсеній Маркевич наголошував на тому, що згадки Про Одесу та Одещину присутні у фольклорному матеріалі не лише Південного регіону, а й поширені серед населення на всій території України, хоч «Галичина політично була відірвана від руського народу задовго до заснування Одеси». [5]. Причину такої спільності фольклору публіцист вбачає в духовній єдності українського народу по обидва боки кордону. З міркувань автора випливає, що народні пісні Одещини є частиною української народної творчості, оскільки серед населення міста переважають українці: «Немісцевий елемент Одеси зовсім незначний... та займає переважно центральні частини міста, в той час як одеське передмістя заселене саме малоросами». [5].

Стаття «Одеса в народній поезії» стала широко відомою та згодом була видрукувана окремим виданням, що свідчить про небайдужість населення до питання національної самоідентифікації.

Цікаво як характеризує етнічний склад міста письменник та ідеолог Володимир Жаботинський, який народився і прожив в Одесі перші 18 років свого життя: «Навіть незважаючи на те, що вона знаходилася в Росії і за мого часу була дуже русифікованою мовно, Одеса насправді не була російським містом. Вона не була і єврейським містом, хоч євреї й були, очевидно, найбільшою етнічною спільнотою, особливо, якщо зважити на те, що половина так званих росіян насправді була українцями, тобто людьми, що відрізнялися від росіян, як американці від англійців або англійці від ірландців» [2, 241].

Україномовне населення міста належало, здебільшого, до найбідніших верств, тому становлення й розвиток україномовної преси в Одесі являє собою складний, сповнений труднощами та заборонами процес. Так, наприклад, упродовж 1917–1920 років в Одесі виходило друком 525 газет та журналів, тільки сімнадцять з яких були україномовними [8, 109]. Проте в багатьох російськомовних газетах піднімалися гострі питання щодо українського етносу. Так, у передостанньому випуску газети «Правда» (на жаль, газету було закрито) містився матеріал Івана Нечуя-Левицького на підтримку української мови: «В покійній одеській «Правді», за тиждень до її смерті, була стаття, за оборону нашої [тобто української. — *І. Н.*] літератури, театру і за мову в народній школі. Стаття відкрита і смілива!» [3, 185].

Заслугує на увагу той факт, що через два десятиліття після прийняття Валуєвського циркуляра (1863 р.) тогочасний одеський міський голова П. О. Зелений першим порушив перед російським урядом питання про надання Одесі права видавати україномовну газету «Землероб», цільовою аудиторією якої мали би стати селяни. Звичайно, ця ініціатива викликала опір Головного управління у справах друку і, врешті-решт, не була зреалізованою.

Наступною спробою розвою національної свідомості стало заснування журналу «Пчелка», який виходив друком з 1881 до 1889 року. Часопис висвітлював життя всіх регіонів України, включно з Буковиною та Закарпаттям, мав виразно українофільську редакційну політику.

Справжнім феноменом став журнал «По морю и суше» — незважаючи на те, що часопис був російськомовним, він зробив великий внесок для популяризації не тільки української літератури, а й культури загалом. На журнальних шпальтах побачили світ переклади творів Бориса Грінченка, Павла Грабовського, Олени Пчілки, Михайла Коцюбинського, Агатангела Кримського.

Незважаючи на разюче малу кількість україномовних видань, не можна не сказати про те, що саме в Одесі з'являється вісник «Основа» (1915 р.): «Одеська «Основа» стала гідним продовженням львівсько-київського місячника «Літературно-науковий вісник» — справді всеукраїнської трибуни, фактично єдиним виходом творчої енергії українських митців» [8, 98].

В «Основі» досить часто друкувалися статті та розвідки одеського публіциста Андрія Ніковського. Спектр професійних зацікавлень якого доволі широкий: від проблем мовознавства (розвідка «Граматика Івана Нечуя-Левицького») до аналізу та розробки національної ідеї. Останньому питанню було присвячено статтю «До психології українофільства», де йдеться про виникнення явища українофільства. Автор виділив дві стадії розвитку національної свідомості: ембріональну і дегенеративну. Перша стадія — коли ембріон переростає в національно свідомий елемент, дегенеративне українофільство набагато шкідливіше (яскравий приклад, на думку автора, являє собою Микола Костомаров, який із члена Кирило-Мефодіївського братства 40-х перетворився на теоретика мови «для хатнього вжитку» 70-х років) [7].

Саме в Одесі почалася журналістська діяльність Івана Львовича Липи. Український громадський діяч, за фахом лікар, перші свої публіцистичні твори писав на медичні теми. Рівень науковості розвідок дозволив йому стати членом Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові від Одеси.

Діяльність Івана Липи мала й реальні для Одещини результати — він домігся будівництва нової лікарні у селі Дальник, яка діє й донині. «Одним із важливих аргументів, окрім різних виступів на різноманітних зібраннях лікарів та щорічних звітів, особливою формою тиску на міську владу та місцеве громадянство були фейлетони Івана Липи, написані під різними псевдонімами, де критикувався важкий стан справ у медицині не лише у Дальнику, а й в інших приміських лікарнях. Більшість його матеріалів друкувалася в «Южном обозрении» [6, 849].

У 1905 році Іван Липа видав в Одесі альманах «Багаття», «який став віхою нового модерного напрямку в українській літературі. Варто зазначити, що у цьому виданні були опубліковані твори відомих і починаючих письменників з усіх українських земель і з-за кордону» [6, 850].

Син Івана Липи Юрій народився в 1900 році в Одесі. Юнак вже в 17 років стає редактором щоденної газети «Вісник Одеси», видає ці-

лий ряд брошур, бере найактивнішу участь у політичному житті міста. У 1918 році, після вступу до Одеси військ союзників, Юрій Липа стає заступником командира одеської «Січі». Водночас він не припиняє видавничої та творчої роботи, активно співпрацює з одеськими виданнями «Нове життя» та «Вільне життя». В останньому було опубліковано перше оповідання «Минуле». Після поразки Визвольних змагань Юрій разом з батьком емігрує з Одесси.

Розвиток єврейської літератури тісно пов'язаний з Одесою, тут жили і творили класики єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорім, Шолом-Алейхем, згадуваний вже Володимир Жаботинський та інші. Творець нової єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорім жив в Одесі з 1881 року, і саме в цьому місті в 1917 році закінчилося його життя. У творах письменника цього періоду одеський простір постає тлом, на якому розгортаються великі трагедії простих людей.

Саме в Одесі у Шолома-Алейхема народився задум роману «Тев'є-молочник». Письменник жив в Одесі з 1890 до 1903 року. Публіцистичні виступи Шолома-Алейхема, в яких порушувалися злободенні проблеми, неодноразово друкувалися у місцевих газетах, особливо гострим було оповідання «Шістдесят шість», де автор яскраво змалював безпорадність міської влади, зокрема градоначальника Толмачова в період чергового спалаху холери в Одесі. Одеські мотиви звучать у багатьох художніх творах митця, зокрема, у відомому романі «Мандрівні зорі».

XX століття увійшло до міста разом з великими змінами, що, звісно, відбилося й на «зовнішності» Одеси. Порівняймо, як описують письменники до- і післяреволюційну Одесу. Валентин Катаєв писав: «Дух європейського капіталізму панував у центрі міста. Входи до банків та офісів прикрашалися темними скляними вивісками, що вражали написами золотими літерами всіма європейськими мовами. Високо поцінувались розкішні товари у вітринах американських та французьких магазинів. Цокотіли ротарні преси, шуміли в напівпідвальних приміщеннях, зайнятих друкарнями» [2, 255].

Олександр Купрін з властивою йому проникливістю також захоплювався дореволюційною Одесою: «Завжди одягнуте по-святковому місто зі своїми дзеркальними вітринами, імпазантними пам'ятниками, мерехтінням електричного світла, асфальтованими тротуарами, алеями білих акацій, імпазантними полісменами, з блиском чистоти і порядку» [4, 156].

Частиною образу Одеси є її святковість та неробство, які дивовижним чином поєднуються з підприємницькою жилкою та працьовитістю: «На тротуарах багато кафе, ба навіть у дворах ділової частини центру та в парках та скверах. Всю ніч там лунає музика й сміх. Ті, хто шукає розваг, перетворюють ніч на день. Дивлячись на цей натовп людей у кафе, театрах, мимоволі задаєшся питанням: коли ж вони працюють? Однак у магазинах, установах та банках, що відкриваються о десятій годині ранку, здається, не бракує покупців та службовців, і всі вони поспішають до справ» [4, 254].

Зазвичай дореволюційну Одесу змальовують європейським портовим містом з карколомними можливостями, містом, де «можна робити великий бізнес» [4, 233]. Звісно, не все було ідеально, великому місту були притаманні проблеми, на які також реагували як письменники, так і художники. Михайло Жук характеризує картини Кишиневського, писав: «Малює будні звичайного життя... бездомні діти, покидьки капіталістичного болота, забруджені околиці портового міста, самий порт з чорними баржами, з вантажними пароплавами, світанки на порожніх вулицях, де від учора залишилося стільки смітника та недоїдків, бездомні пси, що з тих світанків найбільшо задоволені» [9, 550].

Колоритний опис пореволюційної Одеси подає у короткій статті «Вражіння від Одеси» Остап Вишня, який досить часто бував у місті та регулярно друкувався у місцевих ЗМІ: «Одеса хороша. Зараз оце вона мені нагадує прекрасну, пишну таку дівчину, що побувала під великим штормом. Краси своєї вона од шторму не втерляла, але за великою роботою ще не встигла причесатись, почиститись, умитись. Дайте, мовляв, мені поробити важливіші діла по хазяйству, потім я візьмусь і за себе» [9, 515].

Але культурне життя Одеси не зазнало істотних змін. Далі письменник наголосив: «Театральне життя буяє. Театри нічим не відрізняються від столичних. Прекрасні вистави. Глядач, як видно, театри любить, бо якби не любив, не ходив би» [9, 515].

Отже, культурний простір Одеси постає зі сторінок місцевої періодики сповненим подіями мистецького життя. Особливістю зазначеного періоду є політизованість медіа, зокрема багато публіцистичних виступів письменників були спрямовані на популяризацію української національної ідеї, формування самосвідомості. До провідних тем також належить висвітлення проблем освіти, посилення цікаво-

сті до української та світової літератур. Аналіз безпосереднього опису міста спонукає до висновків, що витончена суміш бізнесу і втіхи була характерною для міста, тобто незалежно від національності одесити вміли віртуозно поєднувати відпочинок і роботу, що надавало місту неповторного флеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вервес Г. Адам Міцкевич / Григорій Вервес. — К. : Дніпро, 1979. — 140 с.
2. Герлігі П. Одеса : Історія міста 1794–1914 / Патріція Герлігі. — Київ : Критика, 1999. — 382 с.
3. Історія Одеси / [гол. редактор В. Н. Станко]. — Одеса : Друк, 2002. — 560 с.
4. Куприн А. И. Белый пудель; Гамбринус; Листригоны / А. И. Куприн. — М. : Худож. лит., 1983. — 247 с.
5. Маркевич О. И. Одесса в народной поэзии // Одесские новости. — 1894 — № 3047. — 22 авг.
6. Мисечко А. Иван Липа як публіцист і видавець з Одеси / Анатолій Мисечко // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф. — Львів, 2003. — С. 840–850.
7. Ніковський А. До психології українофільства / Андрій Ніковський // Основа : Вісник письменства, науки і громадського життя. — 1914. — № 1.
8. Пархітько О. Історія української журналістики : одеська періодика початку Х століття / Олег Пархітько, Олена Хобта. — Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. — 220 с.
9. Щурова Т. Благоухающий пепел / Татьяна Щурова. — Одесса : ВМВ, 2009. — 556 с.

Стаття надійшла до редакції 12 лютого 2015 р.